

Μακεδονικά

Τόμ. 12 (1972)

Αφιερώνεται εις την μνήμην Γεωργίου Θεμελή, Χαραλάμπους Λέκα

Μερικές αρχαίες διηγήσεις για τον Αριστοτέλη

Δημήτριος Δ. Λυπουρλής

doi: [10.12681/makedonika.995](https://doi.org/10.12681/makedonika.995)

Copyright © 2015, Δημήτριος Δ. Λυπουρλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λυπουρλής Δ. Δ. (1972). Μερικές αρχαίες διηγήσεις για τον Αριστοτέλη. *Μακεδονικά*, 12, 1-18.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.995>

ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ*

Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ γνωστός βιογράφος τῶν φιλοσόφων (πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.), μᾶς διέσωσε μιὰν ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ καὶ περίεργη ἀρχαία διήγηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἡρακλείτου:¹ Ἡ ἀπέχθεια ποῦ ὁ Ἡρακλείτος αἰσθανόταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους — λέει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος — γινόταν ὄλο καὶ πιὸ μεγάλη· στὸ τέλος ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος κατάντησε ἕνας ἀληθινὸς μισάνθρωπος· ἔφυγε μακριὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ πῆγε νὰ ζήσει στὰ βουνά, ἔχοντας γιὰ μοναδικὴ τροφή του «πόας καὶ βοτάνας»· μιὰ τέτοια ὁμως ζωὴ εἶναι βέβαια δύσκολη· δὲν ἄργησε λοιπὸν καὶ ὁ φιλόσοφός μας νὰ προσβληθῆ ἀπὸ ὑδρωπικία· ἀναγκάστηκε γι' αὐτὸ νὰ κατεβῆ στὴν πόλη καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθεια τῶν γιατρῶν· πῆγε λοιπὸν καὶ τοὺς ρωτοῦσε «αἰνιγματωδῶς» — σημειώνει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος — «εἰ δύναιτο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμὸν ποιῆσαι»: θὰ μπορούσαν ἄραγε ἀπὸ τίς πολλὲς βροχὲς νὰ κάνουν ξηρασία; Ἐκεῖνοι, φυσικὰ, δὲν καταλάβαιναν, καὶ τότε πῆγε ὁ ἴδιος σ' ἕναν σταῦλο βοδιῶν, χῶθηκε ὀλόκληρος μέσα στὴν κόπρo τῶν ζώων καὶ περίμενε πὼς μὲ τὴ ζεστασιὰ θὰ ἐξαμυζόταν σιγὰ σιγὰ τὸ ὑγρὸ τῆς κοιλιᾶς του.

Μιὰ τὸ ἴδιο περίεργη διήγηση ἔχουμε γιὰ τὸν θάνατο καὶ ἐνὸς ἄλλου μεγάλου ἀρχαίου φιλοσόφου, τοῦ Δημοκρίτου ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα· εἴμαστε καὶ γι' αὐτὴν ὑποχρεωμένοι στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο:² «Ὅταν φάνηκε πὼς ὁ θάνατος ἦταν πιὰ πολὺ κοντὰ στὸν ὑπέρηγο Δημοκρίτο, ἡ ἀδελφὴ του ἔβλεπε πὼς ὁ θάνατός του θὰ ἔπεφτε ἀκριβῶς στὶς μέρες τῶν Θεοδοσιῶν καὶ στενοχωριόταν ποῦ δὲν θὰ κατάφερνε — μὲ τὸ πένθος ποῦ θὰ εἶχε στὸ σπῆτι της — νὰ ἐκπληρώσῃ τίς θρησκευτικὲς τῆς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴ θεά. Ἐκεῖνος τῆς εἶπε νὰ μὴ χάσῃ τὸ κουράγιο τῆς· μόνο νὰ τοῦ φέρνῃ κάθε μέρα

*Δημοσιεύουμε ἐδῶ — χωρὶς καμιὰν ἀλλαγὴ — τὸ κείμενο διαλέξεω-μαθήματος ποῦ ἔκαμε ὁ καθηγητὴς κ. Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς στὶς 22 Ἰανουαρίου 1972 στὸ Ἀμφιθέατρο τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ Πανεπιστημίου στὰ πλαίσια σειρᾶς μαθημάτων γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ποῦ τὸ Ἄριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ὀργανώνει κάθε χρόνο μὲ τὸν γενικὸ τίτλο Studium Generale. Ἡ ἴδια διάλεξη ἔγινε καὶ στὴ Δράμα, στὸ κινηματοθέατρο «Ὀρφεὺς», στὶς 5 Μαρτίου 1972, μὲ πρόσκληση τοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου Νομοῦ Δράμας.

Γιὰ τὴ δημοσίευση αὐτὴ προστέθηκαν στὸ κείμενο καὶ οἱ ἀπαραίτητες σημειώσεις.

1. Βίοι φιλοσόφων IX 3.

2. Ἐ.ἀ., IX 43.

ζεστά ψωμιά. Ήπαιρνε πράγματι ὁ Δημόκριτος τὰ ζεστά ψωμιά καὶ τὰ ὄσφραϊνόταν, κι ἔτσι κρατήθηκε στὴ ζωὴ ὥσπου τέλειωσε ἡ γιορτὴ».

Νὰ κρύβεται ἄραγε τίποτε τὸ συγκεκριμένο πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς πλαστές, προφανῶς, διηγήσεις; Κάτι πιὸ γενικὸ — κοί γι' αὐτὸ πιὸ ἐνδιαφέρον: νὰ υποδηλώνουν ἄραγε οἱ τέτοιου εἴδους ἀρχαῖες διηγήσεις συγκεκριμένες διδασκαλίες τῶν φιλοσόφων γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦν; Δὲν ἔχει, ὅσο ξέρω, ἀκόμη μελετηθῆ συστηματικὰ τὸ θέμα ποῦ σχετίζεται μὲ τὴ γένεση καὶ τὴ διάδοση τῶν κάθε λογῆς διηγήσεων καὶ ἀνεκδότων ποῦ μιλοῦσαν γιὰ τοὺς παλαιούς φιλοσόφους. Καὶ ὅμως οἱ διηγήσεις αὐτὲς καὶ αὐτὰ τὰ ἀνεκδοτα θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ μᾶς προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια στὴν προσπάθειά μας νὰ ξανακερδίσουμε ἢ νὰ κατανοήσουμε βασικὲς διδασκαλίες τῶν φιλοσόφων ἐκείνων, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ παρακολουθήσουμε καὶ τὴν κίνηση τῶν ιδεῶν στὴν ἀρχαιότητα καί, μαζί, τὴν ἐκλαϊκευσή τους. Παράδειγμα οἱ δυὸ διηγήσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἀρχίσαμε. Ἐνας νεώτερος ἱστορικός τῆς ἱατρικῆς, ὁ Joseph Schumacher, ἀναζητώντας μιὰν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: «πῶς νὰ ἔγινε ἄραγε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἱατρικὴ ποῦ υποδηλώνουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη στὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ ποῦ διαβάζουμε στὰ ἔργα τῆς λεγόμενης Ἰπποκρατικῆς συλλογῆς;» σκέφτηκε νὰ διερευνήσῃ τὸν ρόλο ποῦ μπορεῖ νὰ ἔπαιξαν στὴν μεταμόρφωση αὐτῆ τῆς ἱατρικῆς οἱ λεγόμενοι προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι. Πῶς ὅμως νὰ δοθῇ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων ἐκείνων δὲν μᾶς ἔχουν σωθῆ παρὰ μόνο ἀποσπάσματα ποῦ, ἀκριβῶς γι' αὐτό, καταντοῦν συχνὰ δυσερμήνευτα; Ὅτι πάντως οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι θὰ εἶχαν θέσει συχνὰ τὸ ἐρώτημα: τί εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ «ὄγεια», τί εἶναι ἡ «νόσος», τί εἶναι ἡ «ἴασις», καὶ ὅτι θὰ εἶχαν δοκιμάσει νὰ δώσουν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ κάποια ἀπάντηση, δὲν θὰ μπορούσαμε ἀσφαλῶς νὰ τὸ ἀμφισβητήσουμε. Ἀκριβῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ Schumacher ἀρχαῖες διηγήσεις ὅπως αὐτὲς ποῦ ἀναφέραμε. Καὶ ἰδοὺ πῶς.

Στὴν πρώτη διήγησι¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ *πῆρ* βρίσκεται στὸν Ἡράκλειτο στὸ κέντρο τῶν διδασκαλιῶν του. Τί ἦταν ὅμως ἀκριβῶς τὸ *πῆρ* τοῦ Ἡρακλείτου; Οἱ ἀπαντήσεις ποῦ δόθηκαν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὅσοι καὶ οἱ ἐρευνητές, φαίνεται ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ *πῆρ* τοῦ Ἡρακλείτου δὲν πρέπει, πράγματι, νὰ ἐκληφθῇ κατὰ γράμμα: σὲ ἓνα ἀπόσπασμα π.χ. ἀπὸ αὐτὰ ποῦ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡρακλείτου², τὸ *πῆρ* χαρακτηρίζεται

1. Ἰδὲς Antike Medizin. Die naturphilosophischen Grundlagen der Medizin in der griechischen Antike, Berlin³1963, σ. 93· τοῦ Ἰδίου, Die Anfänge abendländischer Medizin in der griechischen Antike, Stuttgart 1965 (Urban Bücher 84), σ. 75.

2. H. Die ls - W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin⁴1951-1952, σ. 165 (ἀπόσπ. Β 64 = Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος IX 10).

φρόνιμον, εἶναι λοιπὸν προικισμένον μὲ φρόνηση καὶ λογική· οὔτε πάλι μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ἓνα ἀπλὸ σύμβολο, ἀφοῦ ὁ κόσμος ὀλόκληρος ἀνάγεται κατὰ βάθος σ' αὐτό: «ἐκ πυρὸς τὰ πάντα γίνεσθαι καὶ εἶς πῦρ πάντα τελευτᾶν. τούτου δὲ κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα· πρῶτον μὲν γὰρ τὸ παχυμερέστατον αὐτοῦ εἰς ἑαυτὸ συστελλόμενον γῆ γίγνεται, ἔπειτα ἀναχλωμένην τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ πυρὸς φύσει ὕδωρ ἀποτελεῖσθαι, ἀναθυμώμενον δὲ ἀέρα γίνεσθαι»¹ (= "Ὅλα γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ στὸ πῦρ ὅλα τελειώνουν. Μὲ τὸ σβῆσιμό του δημιουργοῦνται τὰ πάντα: πρῶτα πρῶτα τὸ πιὸ πυκνὸ μέρος του συστελλεται καὶ γίνεται γῆ, ὕστερα λιώνει ἡ γῆ ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ ἔτσι ἐντελῶς φυσικὰ δημιουργεῖται τὸ νερό· τέλος μὲ τὴν ἐξάτμιση τοῦ νεροῦ γεννιέται ὁ ἀέρας). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ ὄροι *πῦρ*, *τὸ θεῖον* (ἀπόσπ. 114), *ὁ λόγος* (ἀποσπ. 1 καὶ 50), *τὸ σοφὸν* (ἀπόσπ. 108) εἶναι γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ταυτόσημοι. Ὁ Schumacher ἔκαμε τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ *πῦρ* ταυτίζεται μὲ τὸ *θεῖον*, τὸν *λόγον* καὶ τὸ *σοφὸν* μόνο ὅταν χρησιμοποιεῖται ὡς σύμβολο, ἐνῶ τὸ *πῦρ* ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται τὸ πᾶν ἐν εἶναι παρὰ μιὰ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ὕλη. Ἡ διαρκὴς ἀλλαγὴ εἶναι λοιπὸν ὁ κανόνας στὴ φύση· ἓνας ἀκατάπαυστος «πόλεμος» ἐπικρατεῖ παντοῦ, ὁ «πόλεμος» ὁμοῦ αὐτὸς εἶναι καὶ ποῦ γεννᾷ τὰ πάντα (πβλ. ἀπόσπ. 53 «πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς»). Ὑπάρχει λοιπὸν, παρὰ τὸν διαρκῆ πόλεμο, ἄρμονία στὸν κόσμο. Ἄκριβῶς ἡ «ἄρμονία» αὕτη εἶναι δημιούργημα τοῦ «λόγου»: «Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἄρμονίαν» (= Ὁ Ἡ. ἔλεγε πὼς τὰ ἀντίθετα εἶναι ποῦ συμφωνοῦν καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ ἀνόμοια γεννιέται ἡ καλλίστη ἄρμονία)². Καὶ ὁ ἄνθρωπος; Ὁ ἄνθρωπος, μέρος καὶ αὐτὸς τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ φωτιά, νερὸ καὶ γῆ. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποῦ ὁ Ἡράκλειτος θά διακρίνη — σημειώνει ὁ Schumacher — τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενο τῆς ἀρρώστιας: «Ἡ ἀρρώστια εἶναι γιὰ τὸν Ἡράκλειτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων· τὸ ξαναπλησίασμα σ' αὐτὴν σημαίνει ἴαση»³. Ἡ ἀπουσία, πράγματι, τοῦ *πυρὸς* σημαίνει ἀρρώστια ἢ καὶ θάνατο· ἡ ἐπάνοδος ὁμοῦ τοῦ *πυρὸς* σημαίνει ἐπάνοδο τῆς ζωῆς. Αὐτῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου ἀπήχηση ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Schumacher, ἡ διήγησις ποῦ σχετίζεται μὲ τὸ θάνατό του.

Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Δημοκρίτου; «Ἡ διήγησις αὕτη», γράφει ὁ Schumacher⁴ ἐρμηνεύοντας τὴ διήγησις ποῦ ἀναφέραμε, «βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὸ πὼς τὰ ψυχικὰ πύ-

1. Ἐ.ἀ. (σ. 2 σημ. 2), σ. 145 (ἀπόσπ. Α 5 = Ἀέτιος I 3, 11).

2. Ἀριστοτ., Ἠθικὰ Νικομάχεια VIII 2. 1155 b 4 (= H. Diels - W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin 1951-1952, σ. 152, ἀπόσπ. Β 8).

3. Ἐ.ἀ. (σ. 2 σημ. 1).

4. Die Anfänge... (ἰδὲς σ. 2 σημ. 1), σ. 97.

ρινα άτομα που έρχονται από έξω («ψυχικὸν θερμὸν») ἐπιδροῦν ἐπάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος». Ἄν ἐπομένως θέλουμε νὰ ἔχουμε τὴν υγεία μας ἢ — πράγμα που σημαίνει τὸ ἴδιο — ἂν θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε τὴ νόσο, ὅλη μας ἢ προσπάθεια πρέπει νὰ εἶναι — ὅπως ἀκριβῶς ἔκαμε καὶ ὁ Δημόκριτος — πῶς θὰ διευκολυνθῆ ἢ «εἰςκρισις» μέσα μας τοῦ ψυχικοῦ θερμοῦ ἢ — κάτι που καταντᾶ νὰ σημαίνει τὸ ἴδιο πράγμα — πῶς θὰ δυσκολευθῆ ἢ «ἔκκρισις» του.

Προσπάθησα μὲ δυὸ παραδείγματα νὰ σᾶς κάμω φανερὴ τὴν ιδιαίτερη σημασίαν που μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους διηγήσεων. Τὸ Πανεπιστήμιό μας φέρει τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς παλαιούς αὐτοὺς φιλοσόφους, ἴσως τοῦ μεγαλύτερου. Ἐλπίζω νὰ μὴ κουραστῆτε ἀκούγοντας ἀπὸ τὸ στόμα μου γνωστές σας ἢ ἄγνωστες ἀρχαίες διηγήσεις που σχετίζονται μὲ αὐτόν.

Ὁ γιὸς τοῦ Ἀσκληπιάδη Νικομάχου ἦταν δεκαεφτά χρονῶν ὅταν — ὀρφανὸς ἀπὸ χρόνια ἀπὸ πατέρα — ἔφτασε στὰ 367 π.Χ. στὴν Ἀθήνα νὰ σπουδάσῃ στὴν Ἀκαδημία, τὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ μεγάλος δάσκαλος ἔλειπε τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Βρισκόταν γιὰ δευτέρη φορὰ στὴ Σικελία, κυνηγώντας τὸ ἄμορφο, χιμαιρικὸ ὄνειρο νὰ δῆ νὰ παίρνουν ζωὴ — μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν φίλων που εἶχε ἐκεῖ — οἱ πολιτικές του ιδέες καὶ διδασκαλίες. Ἡ ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα ἔγινε μόλις δυὸ χρόνια ἀργότερα: ὁ Πλάτων εἶχε πιά τότε περάσει τὰ ἐξήντα, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης μόλις πλησίαζε τὰ εἴκοσι: μὲ τόση διαφορὰ ἡλικίας συναντήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ὁ «ἐνεργεῖα» μεγάλος Πλάτων καὶ ὁ «δυνάμει» μεγάλος Ἀριστοτέλης. Ὁ Πλάτων δὲν χρειάστηκε πολὺ γιὰ νὰ διακρίνῃ μὲ τί ἀρετὲς ἦταν προικισμένος ὁ νεαρὸς μαθητὴς του. Ὅ,τι βέβαια θὰ θαύμασε πῶς πολὺ σ' αὐτόν θὰ ἦταν ἡ ὀξύνοιά του. Στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε τὸ ἀνέκδοτο ὅτι ὁ Πλάτων ἔδωσε στὸν Ἀριστοτέλη τὸ παρανόμι «ὁ Νοῦς». Τὸ πράγμα τὸ μαθαίνουμε πρῶτα ἀπὸ τὸν Φιλόπονο (Περὶ αἰδιότητος κόσμου VI 27 *ἐπὶ Πλάτωνος τοσοῦτον τῆς ἀγχινοίας ἡγάσθη ὡς Νοῦς τῆς διατριβῆς ὑπ' αὐτοῦ προσαγορεύεσθαι*) καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Vita Marciana (7 *ἀπόντος τῆς ἀκροάσεως Πλάτων ἀνεβόα Ὁ Νοῦς ἄπεστι, κωφὸν τὸ ἀκροατήριον*). Προέρχεται ἄραγε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁλόκληρη ἡ φράση ὅπως τὴ διαβάζουμε στὸν Μαρκιανὸ Βίο; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων ἔδωσε ἀπλῶς στὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὄνομα *Νοῦς*: τὰ ὑπόλοιπα θὰ εἶναι μᾶλλον μεταγενέστερη προσθήκη, ἴσως τοῦ Πτολεμαίου, στὸν ὁποῖο ἀνάγονται καὶ ὁ Φιλόπονος καὶ ὁ Μαρκιανὸς Βίος. Ὁ Ingemar Düring, ἓνας μεγάλος ἀριστοτελιστὴς τῶν ἡμερῶν μας, πιστεύει¹ ὅτι ὁ Πλάτων, ὅταν ἔδινε στὸν Ἀριστοτέλη τὸ παρανόμι αὐτὸ, εἶχε

1. Aristotle in the Ancient Biographical Tradition, Göteborg 1957 (Studia Graeca et

στὸ νοῦ του τὸν ἀγαπημένο του ποιητὴ τὸν Ἐπίχαρμο, ποὺ δίδασκε ὅτι *νοῦς ὁρῆ καὶ νοῦς ἀκούει· τᾶλλα κωφὰ καὶ τυφλὰ* (ἀπόσπ. 249 Kaibel). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη δίκαιο ὁ σοφὸς ἀριστοτελιστὴς στὸν συσχετισμὸ ποὺ κάνει (μολονότι δὲν ξέρω ἂν εἴμαστε σήμερα, ἑβδομήντα τόσα χρόνια μετὰ τὸν Kaibel, τὸν ἐκδότη τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐπιχάρμου, περισσότερο βέβαιοι γιὰ τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Σικελιώτη ποιητῆ). Ὅπως δὴ ποτε, ἐμένα τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ μοῦ φέρνει στὸ νοῦ ἓνα ἄλλο ἀρχαῖο ἀνέκδοτο, ποὺ σχετίζεται καὶ αὐτὸ μὲ ἓναν μεγάλο σοφὸ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν *Νοῦν* καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, ἐπειδὴ ὁ Κλαζομένιος σοφὸς μιλοῦσε πολὺ γιὰ τὸν *νοῦν*, ὁ ὁποῖος «διέκρινε καὶ διεκόσμησε» τὰ πράγματα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἦσαν «ὁμοῦ πάντα». Ὅτι τὸ παρανόμι αὐτὸ τοῦ Ἀναξαγόρα θὰ ἦταν γνωστὸ καὶ στὸν Πλάτωνα, θέλω νὰ πῶ: ὅτι δὲν θὰ πλάσθηκε σὲ ἐποχὴ μετὰ τὸν Πλάτωνα, φαίνεται, νομίζω, καθαρὰ ἀπὸ ἓνα χωρίο τοῦ Πλουτάρχου: μιλώντας γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν ἄνθρωπο ποὺ — περισσότερο παρὰ ὅποιοςδήποτε ἄλλος — πρέπει νὰ ἐπηρεάσει τὸν Περικλῆ, ὁ Πλούταρχος θυμίζει¹ ὅτι τὸν Κλαζομένιο σοφὸ «οἱ τότε» ἄνθρωποι *Νοῦν* προσηγόρευον· δὲν θὰ πρέπη «οἱ τότε» ἄνθρωποι νὰ ἦσαν οἱ σύγχρονοι τοῦ Περικλῆ; (ἰδὲς καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ Ἀρποκρατίωνα — καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τῆ Σούδα — στὴ λ. Ἀναξαγόρας:... *Νοῦς δ' ἐπεκαλεῖτο*: δὲν θὰ πρέπη ὁ παρατατικὸς νὰ δηλώνη ὅτι αὐτὸ γινόταν τὸν καιρὸ ἀκόμη ποὺ ζοῦσε ὁ Ἀναξαγόρας; πρβλ. καὶ Σούδα στὴ λ. *Ἀντιφῶν... ἐκαλεῖτο δὲ Λογομάγειρος...*, *ἐκαλεῖτο δὲ Νέστωρ*: εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἀπόδοση τῶν παρωνυμίων αὐτῶν στὸν Ἀντιφῶνα μόνον ὅσο ζοῦσε ὁ ρήτορας θὰ εἶχε νόημα). Ὁ Düring εἶναι ἄλλωστε προθυμότερος νὰ δεχτῆ ὅτι ἓνα παρανόμι δίνεται σ' ἓναν ἄνθρωπο πιὸ πολὺ μὲ διάθεση εἰρωνικὴ ἢ κριτικὴ παρὰ ἀπὸ θαυμασμό, ἃς ποῦμε, ὅπως θὰ σκεφτόταν κανεὶς σὲ περιπτώσεις σὰν αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄν εἶναι ἔτσι — πράγμα ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸ —, τότε βρίσκω πιὸ φυσικὸ ὁ Πλάτων νὰ εἶχε στὸ νοῦ του τὸν Ἀναξαγόρα, ὅταν ὀνόμαζε *Νοῦν* τὸν Ἀριστοτέλη, παρὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπιχάρμου. Πῶς τώρα θὰ εἶχαν συσχετισθῆ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι, ὁμολογῶ, κάτι ποὺ θὰ μπορούσα πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸ ἐξηγήσω· ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ διακινδυνεύσω μιὰν ἐξήγησιν, ἢ σκέψην μου θὰ πορευόταν πρὸς τὴν ἀκόλουθον κατεύθυνσιν: Ὁ *νοῦς* ἦταν γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα αὐτὸς ποὺ ἔβαλε σὲ τάξιν «πάντα τὰ χρήματα», ποὺ ὡς τότε βρίσκονταν σὲ ἀταξία καὶ ἀκοσμία· ὁ Ἀριστοτέλης πάλι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ — μετὰ τὴ σημερινὴ σημασίαν τοῦ ὄρου — τὴν παλαιότερη φιλοσο-

Latina Gothoburgensia V), σ. 108, καὶ Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens, Heidelberg 1966, σ. 8 σημ. 37.

1. Περικλ. 4.

φία και ζήτησε να βάλει σὲ τάξη τὶς δόξες τῶν παλαιότερων φιλοσόφων· τὸ πράγμα τὸ ξέρουμε ὄχι μόνο ἀπὸ ἔργα του ποὺ μᾶς σώθηκαν ὀλόκληρα, ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ φυσικὰ π.χ. ἢ ἀπὸ τὸ Περί ψυχῆς· καὶ σὲ ἔργα του ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀποσπασματικὰ ἔδινε — εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι γι' αὐτὸ — δειγμάτων αὐτοῦ τοῦ τρόπου τῆς δουλειᾶς του (πβλ. π.χ. τὸ Περί φιλοσοφίας).

Στὸ σημεῖο ὁμως αὐτὸ ἀνάγκη νὰ θυμηθοῦμε ἓνα δεύτερο, σχετικὸ μὲ αὐτὰ ποὺ συζητοῦμε, ἀνέκδοτο, ποὺ δηλώνει καὶ αὐτὸ τὴ στάση τοῦ Πλάτωνος ἀπέναντι στὸν μαθητὴ του — καλύτερα: ποὺ δηλώνει μιὰ βασικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἀνδρῶν μεταξύ τους. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ὁ Πλάτων συνήθιζε νὰ ὀνομάζει τὸν Ἄριστοτέλη «ἀναγνώστη». Τὴν πληροφορία τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν Μαρκιανὸ Βίο: 6 οὕτω φιλοπόνως σενῆν Πλάτωνι ὡς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἀναγνώστων οἰκίαν προσαγορευθῆναι. θαμὰ γὰρ Πλάτων ἔλεγεν, Ἀπίωμεν εἰς τὴν τοῦ ἀναγνώστων οἰκίαν (= τὸν καιρὸ ποὺ μαθήτευε κοντὰ στὸν Πλάτωνα ὁ Ἄριστοτέλης ἐργαζόταν μὲ τὴν φιλοπονία ὥστε τὸ «σπίτι» του πῆρε τὸ ὄνομα «τὸ σπῖτι τοῦ ἀναγνώστη»· συχνὰ πράγματι ὁ Πλάτων ἔλεγε: «ἐλᾶτε νὰ πᾶμε στὸ σπῖτι τοῦ ἀναγνώστη»). Ἄς φαντασθοῦμε τὴ σκηνή. Στὸν χῶρο τῆς Ἀκαδημίας ὄλοι ὄσοι ἀνήκουν σ' αὐτὴν ἔχουν ὁ καθένας τὴν δική του «οἰκίαν» (τὸ δικό του «κελλί» θὰ λέγαμε ἐμεῖς). Ἐκεῖ κατοικοῦν, ἐκεῖ μελετοῦν, ἐκεῖ θὰ ψάξει νὰ τοὺς βρῆ ὁ διευθυντὴς τῆς σχολῆς ἢ οἱ συνάδελφοί τους. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν περίπτωσι ποὺ συζητοῦμε: ἐπικεφαλῆς τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν τῆς σχολῆς του ὁ Πλάτων πηγαίνει νὰ συναντήσῃ στὴν «οἰκίαν» του τὸν πιὸ ἐργατικὸ («φιλόπονο» λέει ἡ ἀρχαία πηγὴ) ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, τὸν Μακεδόνα Ἄριστοτέλη. Μὲ τί διάθεσι ἄργε πλησιάζουν ὄλοι — ἰδιαιτέρως ὁ Πλάτων — στὸ κελλί τοῦ Ἄριστοτέλη; Πηγαίνουν νὰ τὸν θαυμάσουν γιὰ τὴν ἐργατικότητά του ἢ μήπως νὰ τὸν περιπαίξουν ἢ — στὴν καλύτερη περίπτωσι — νὰ τὸν πειράξουν; Ἄς δοῦμε τί ἐσήμαινε ἡ λέξι ποὺ χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Πλάτων γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν μαθητὴ του. Ὅπως λέει ὁ Düring¹, ἡ λέξι ἦταν σὲ χρῆσι στὴν Ἀκαδημία ἀπὸ παλαιότερα· «ἀναγνώστης» λεγόταν ὁ δούλος ποὺ ἔργο του εἶχε νὰ διαβάζῃ στοὺς συγκεντρωμένους Ἀκαδημικοὺς βιβλία· οἱ Ἀκαδημικοὶ ἔλεγαν πῶς εἶχαν διαβάσει ἓνα βιβλίον ἂν τὸ εἶχαν ἀκούσει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἀναγνώστη. Αὐτὴ τὴ συνήθεια τὴν ἔσπασε ὁ Ἄριστοτέλης· αὐτὸς διάβαζε βιβλία μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὰ διαβάζουμε κι ἐμεῖς· ἔκανε μάλιστα καὶ κάτι ἄλλο: διάλεγε ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ μελετοῦσε κομμάτια ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν καὶ ὑστερα τὰ κατέτασσε μεθοδικὰ, συγκροτώντας ἔτσι χρήσιμες συλλογές. Χρεωστοῦμε τὸν ἴδιο τὴν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ τρόπου τῆς δουλειᾶς του. Διαβάζουμε π.χ. στὰ Τοπικά του (I 14. 105 b 12 ἐξ.): ἐκλέγειν δὲ χρῆ ἕκ τῶν γεγραμμένων λόγων, τὰς δὲ διαγραφὰς ποιῆσθαι περὶ ἐκάστου γέ-

1. Ἐ.ἀ. (ἰδὲς σ. 4 σημ. 1).

νοὺς ὑποτιθέοντας χωαίς, οἷον περὶ ἀγαθοῦ ἢ περὶ ζῳόν, καὶ περὶ ἀγαθοῦ παντός, ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ τί ἐστίν. παρασημαίνεσθαι δὲ καὶ τὰς ἐκάστον δόξας, οἷον ὅτι Ἐμπεδοκλῆς τέτταρα ἔφησε τῶν σωμάτων στοιχεῖα εἶναι· θεῖη γὰρ ἂν τις τὸ ὑπὸ τινος εἰρημένον ἐνδόξον (πβλ. καὶ Ῥητορ. Β22. 1396 b 5, Ἀναλ. πρότ. Ι 30. 46 a 16, Ἀναλ. ὕστ. ΙΙ 14. 98 a 1). Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ μιὰν ἐπιγραμματικὴν φράση τοῦ F. Kenyon ἀπὸ τὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψε γιὰ τὰ βιβλία καὶ τοὺς ἀναγνώστες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν Ῥώμη: «Δὲν εἶναι ὑπερβολή», λέει ὁ Kenyon, «νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ἀρχαῖος κόσμος πέρασε ἀπὸ τὴ μόρφωση μέσω τοῦ προφορικοῦ λόγου στὴ συνήθεια τοῦ διαβάσματος». Γύρω στὰ 360 π.Χ. ὑπῆρχε λοιπὸν στὴν Ἀθήνα ἕνα ἀρκετὰ πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινόν· τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἄκουσμα στὸ διάβασμα βιβλίων εἶχε πιά συντελεσθῆ. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε σωστὴ τὴν ἄποψη τοῦ Düring ὅτι τὸ καινούργιον παρανόμιον ποὺ ἐδῶσε ὁ Πλάτων στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶχε πιά ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ καμιὰ αἰχμὴ· ὁ δοῦλος-ἀναγνώστης δὲν ἦταν πιά τώρα παρὰ μιὰ παλαιὰ συνήθεια. Καὶ ὁμως — ἀπὸ μιὰν ἄλλην ἄποψη — τὸ παρανόμιον αὐτὸ εἶχε πράγματι μιὰ σοβαρότατη αἰχμὴ. Καὶ ἰδοὺ γιατί:

Ὅταν διαβάσει κανεὶς τὴν ὠραία συζήτηση Σωκράτη-Εὐθυδήμου στὸ 4ο βιβλίον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ συζητήσει τὴ συζήτηση αὐτὴ μὲ ὅσα λέγονται στὸ 6ο κεφ. τοῦ Ιου βιβλίου τοῦ ἴδιου ἔργου, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καταλήξει στὸ βέβαιον συμπέρασμα ὅτι ἡ πολυμάθεια ποὺ κερδίζεται μόνο μὲ τὴν ἀνάγνωση πολλῶν βιβλίων δὲν ἦταν κάτι ποὺ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ Σωκράτη. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πάλι μαθαίνουμε ὅτι ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Σωκράτη ἔγινε ὑστερα παράδοσι μεταξὺ τῶν μαθητῶν του. Στὸν Φαῖδρο π.χ. βλέπουμε πόσο περιφρονητικὰ μιᾶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας γι' αὐτοὺς οἱ ὅποιοι «χρῶνται τροφῇ δοξαστῆ»², γι' αὐτοὺς ποὺ «ἀντὶ σοφῶν» γίνονται «δοξόσοφοι»³ κυνηγώντας τὶς «δόξεις», τὶς γνώμες δηλαδὴ ποὺ διατύπωναν πάνω σ' αὐτὸ ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ θέμα οἱ παλαιότεροι στοχαστές. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ δεχτῆ τὴν σοκρατικὴν αὐτὴ παράδοσι· κλεισμένος στὸ κελλί του αὐτὸς θὰ διαβάξῃ ἀκούραστα τοὺς παλαιότερους σοφοὺς, ὅχι ὑποχρεωτικὰ γιὰ νὰ δεχτῆ πάντοτε τὶς γνώμες τους· κάθε ἄλλο· πῶς πολλὸ γιὰ νὰ τὶς συζητήσει, συχνὰ γιὰ νὰ τὶς πολεμήσῃ.

Τὴ συνήθειαν νὰ καταβροχθίζει βιβλία ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τὴν εἶχε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια. Τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ γιαιτροῦ πατέρα του θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς περάσει καὶ ξαναπεράσει ἀπὸ τὰ χέρια του στὰ παιδικὰ του χρόνια, καὶ οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, ὅσοι εἶχαν γραφῆ ὡς τὰ

1. Books and Readers in Ancient Greece and Rome, Oxford 1951, σ. 25.

2. 248 B.

3. 275 B.

367, θὰ τοῦ εἶχαν κρατήσει ἀτέλειωτες ὥρες γοητευτικὴ συντροφιά στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του· ἔχει δίκαιο ὁ Düring ὅταν ἀναρωτιέται:¹ «πὼς ἀλιῶς νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σχολῶν ποὺ ὑπῆρχαν τότε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀριστοτέλης διάλεξε μὲ τόση ἀποφασιστικότητα τὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος;». Σιγὰ σιγὰ ἄλλωστε, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση ποὺ εἶχε, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέτυχε νὰ συγκροτήσῃ μιὰ τεράστια προσωπικὴ βιβλιοθήκη, ποὺ τὴν πλούτισε μάλιστα ἀργότερα — ἀγοράζοντας ἀντὶ τριῶν τάλαντων! — καὶ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Σπυρίππου. Ὅλα αὐτὰ τὸν ἔκαμαν νὰ διαφέρῃ οὐσιαστικά ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν συνεχιστὴ τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτη, ὅτι εἶχε ἀξία ἦταν ἡ διαλεκτικὴ στὴν πιὸ καθαρὴ τῆς μορφῆ· γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἀδιάνοητο νὰ μὴν προσφεύγῃ κανεῖς μὲ βουλιμία στὴ σοφία ποὺ εἶναι ἀποθησαυρισμένη στὰ βιβλία. Ἡ αἰχμὴ ποὺ περιείχε τὸ δεῦτερο παρανόμι ποὺ ἔδωσε ὁ Πλάτων στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τώρα φανερὴ· μαζί γίνεται, νομίζω, φανερὸ γιατί καὶ τὸ πρῶτο παρανόμι θὰ πρέπη νὰ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀριστοτέλη μὲ κριτικὴ διάθεση.

Εἶναι ἄραγε γνήσια τὰ δυὸ ἀνέκδοτα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν; Δὲν θὰ σταματήσουμε ἐδῶ στὸ ἐρώτημα αὐτό· εἰδικότεροι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ δὲν ἔδωσαν ὅλοι τὴν ἴδια ἀπάντησιν². Γιὰ μᾶς ἔχει πιὸ μεγάλη σημασία τοῦτο: πὼς καὶ γνήσια νὰ μὴν εἶναι, τὰ ἀνέκδοτα αὐτὰ μᾶς δηλώνουν τόσο πολλὰ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ στάση, γενικά, τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς ὁποίους πλάστηκαν, ὥστε νὰ χρεωστοῦμε χάρι καὶ σ' ἐκείνους ποὺ τὰ ἔπλασαν καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ μᾶς τὰ διέσωσαν.

*

Καιρὸς ὅμως νὰ περάσουμε καὶ σὲ μιὰν ἄλλη περιοχὴ: Πὼς ἦταν ἄραγε ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ Ἀριστοτέλη; Ἡ ἀρχαιότητα μᾶς διηγήθηκε καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ ὀρισμένα πράγματα. Ἄς παρακολουθήσουμε λοιπὸν τὶς ἀρχαῖες πηγές.

Καὶ πρῶτα τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (V 1): *Ἀριστοτέλης... τραυλὸς ἦν τὴν φωνήν, ὡς φησι Τιμόθεος ὁ Ἀθηναῖος ἐν τῷ Περὶ βίων· ἀλλὰ καὶ ἰσχυροσκελής, φασίν, ἦν καὶ μικρόμματος ἐσθῆτι τ' ἐπισήμῳ χρώμενος καὶ δακτυλίῳις καὶ κορυῆ. Τὴν ἴδια εἰκόνα μᾶς δίνει καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Ποικ. ἰστ. III 19): ... ἐσθῆτι ἐρηγῆτο περιέργῳ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὑποδέσει, καὶ κορυὰν δὲ ἐκείρετο..., καὶ δακτυλίους δὲ πολλοὺς φορῶν ἐκαλλύνετο ἐπὶ τούτῳ. Ἄνταποκρίνονται οἱ πληροφορίες αὐτὲς πρὸς τὴν πραγματικότητα; Μὲ ἄλλα λόγια: Μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀλήθεια τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν;*

1. Aristoteles... (ιδὲς σ. 4 σημ. 1), σ. 3.

2. Πρβλ.: I. Düring, ἔ.ἀ. (ιδὲς σ. 4 σημ. 1)· O. Gigon, Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten, Museum Helveticum 15 (1958) 157 ἔξ.· τοῦ Ἰδίου, Vita Aristotelis Marciana, Berlin 1962 (Kleine Texte 181), σ. 44.

Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν *τραυλὸς τὴν φωνήν* τὸ διαβάζουμε καὶ στὸν Βίο πού μᾶς σώθηκε μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Μιλησίου «ὀνοματολόγου» Ἑσυχίου¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος μᾶς μιλά, σὲ δύο χωρία τῶν Ἠθικῶν του², γιὰ τὴν τραυλότητα τοῦ Ἀριστοτέλη: ὑποδεικνύοντας στοὺς νέους τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ διαβάζουν τὴν παλαιότερη ποίηση, τοὺς ἀποτρέπει νὰ μιμοῦνται ὡς καὶ «τὴν Πλάτωνος κυρτότητα καὶ τὴν Ἀριστοτέλους τραυλότητα». Ἦταν ὅμως πράγματι τραυλὸς ὁ Ἀριστοτέλης; Ὁ Düring τὸ ἀμφισβητεῖ³. Τὸ ἐπιχειρήμα του εἶναι ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ. Ὁ Σουηδὸς ἀριστοτελιστὴς θυμήθηκε μιὰν ὁμορφὴ διήγηση ἀπὸ τὸ 4ο βιβλίο τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Ἡροδότου (§ 155), πού σχετίζεται μὲ τὴν Κυρήνη καὶ τὸν οἰκιστὴ της. Ἰδοὺ σὲ μετάφραση τὸ τμήμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει:

«Ἐκεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαίους Θηραῖους, ὁ Πολύμνηστος, πῆρε τὴν Φρονίμη γιὰ παλλακίδα. Πέρασε καιρὸς καὶ ὁ Πολύμνηστος ἀπόκτησε ἀγόρι, πού εἶχε ἰσχνὴ φωνὴ καὶ τραύλιζε. Τὸ ὄνομασαν Βάττο, ὅπως διηγούνται Θηραῖοι καὶ Κυρηναῖοι, ἐγὼ ὅμως νομίζω πὼς τοῦ ἔδωσαν κάποιο ἄλλο ὄνομα. Βάττος μετονομάσθηκε ὅταν ἔφτασε στὴ Λιβύη, ὕστερα ἀπὸ τὸν χρησμὸ πού τοῦ δόθηκε στοὺς Δελφοὺς καὶ λόγῳ τοῦ ἀξιώματος πού πῆρε. Οἱ Λίβυες τὸν βασιλιά τὸν λένε «βάττο», καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο, νομίζω, στὸν χρησμὸ πού ἔδωσε ἡ Πυθία τὸν προσφώνησε λιβυκά, γιατί ἤξερε ὅτι θὰ γίνῃ βασιλιάς τῆς Λιβύης. Πράγματι, ὅταν αὐτὸς ἐγινε ἄντρας, πῆγε στοὺς Δελφοὺς γιὰ τὴ φωνὴ του. Ρώτησε λοιπὸν τὴν Πυθία καὶ κείνη τοῦ ἔδωσε αὐτὸν τὸν χρησμὸ:

*Βάττε, ἦρθες γιὰ τὴ φωνή σου, ὁ ἄναξ ὅμως, ὁ Φοῖβος Ἀπόλλων
σὲ στέλνει νὰ ἰδρῶσης ἀποικία στὴν προβατοτροφὰ Λιβύη,*

σὰν νὰ τοῦ ἔλεγε στὰ ἑλληνικά: *Βασιλιά, ἦρθες γιὰ τὴ φωνή σου...*».

Δὲν ἦταν λοιπὸν Βάττος τὸ πραγματικὸ ὄνομα τοῦ ἥρωα τῆς ἱστορίας μας· τὸ πραγματικὸ τὸ ὄνομα ἦταν «κάποιο ἄλλο»: ὁ Ἡρόδοτος δὲν τὸ ἀναφέρει (δὲν τὸ ἤξερε;) τὸ ἤξερε ὠστόσο ὁ Πίνδαρος καὶ μᾶς τὸ λέει ρητὰ στὸν 5ο Πυθιονικὸ του (στ. 116):

*τοὺς Ἀριστοτέλης ἄγαγε ναυσὶ θοαῖς
ἀλὸς βαθεῖαν κέλευθον ἀνοίγων.*

«καὶ ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης πού τοὺς ὀδήγησε ἐκεῖ μὲ τὰ γρήγορα καράβια ἀνοίγοντας δρόμο βαθὺ στὴ θάλασσα».

Ἄκριβδὸς αὐτὴ ἡ ὁμωνυμία ἦταν—πιστεῦε ὁ Düring—πού ἔκαμε νὰ μεταφερθῇ στὸν φιλόσοφο ἢ τραυλότητα τοῦ παλαιοῦ οἰκιστοῦ τῆς Κυρήνης.

1. Ἰδὲς I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957, σ. 80 ἐξ.

2. 26 B καὶ 53 D.

3. Ἐ.ἀ., σ. 349.

Ἐχει δίκαιο ὁ Düring νὰ εἶναι δύσπιστος ἀπέναντι σὲ τέτοιου εἴδους διηγήσεις. Δημιούργησε τόσο πολλὲς διηγήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἢ ἀρχαιότητα καὶ προπαντὸς ἦταν τόση ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία μιὰ διήγηση πού πρωτοπλαθόταν γιὰ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο μεταφερόταν καὶ σὲ ἄλλο καὶ σὲ ἄλλο καὶ σὲ ἄλλα πρόσωπα, ὥστε δὲν μπορεῖ πράγματι νὰ μὴ εἶναι κανεὶς τουλάχιστο ἐπιφυλακτικὸς στὴν κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μπορεῖ ἐπιπλέον νὰ μὴ ληφθῆ ὑπόψη καὶ ἡ πελώρια ἐχθρική παράδοση πού δημιουργήθηκε ἀπὸ νωρὶς εἰς βάρος του. Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ συσχετισμὸς πού προτείνει ὁ Düring μᾶς κάνει — τὸ πολὺ πολὺ — προσεκτικότερος· δὲν ἀποδεικνύει ὅπωςδῆποτε πλαστὴ τὴν διήγηση πού ἀφορᾷ τὸν Ἀριστοτέλη. Διότι:

Α) Ἕνας ἄνθρωπος πού εἶναι τόσο δεξιὸς στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία ὥστε α) νὰ γνωρίζῃ πολὺ καλὰ τὸν Ἡρόδοτο, β) νὰ γνωρίζῃ «ἐξῶθεν» καὶ ἄλλες λεπτομέρειες πού νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ καταλαβαίνει καλύτερα τὸν Ἡρόδοτο ἢ καὶ νὰ συμπληρώνῃ κενὰ τῶν διηγήσεων ἐκείνου, δύσκολο πολὺ, κατὰ τὴν γνώμη μου, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ κάμῃ τὸ χοντροκομμένο λάθος νὰ μεταφέρῃ στὸν φιλόσοφο Ἀριστοτέλη ἰδιότητες πού τις ἤξερε γιὰ κάποιον ἄλλο Ἀριστοτέλη. Φυσικά, γιὰ τὸ λάθος δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε ἕναν μόνο ὑπεύθυνο· περισσότεροι μπορεῖ νὰ εὐθύνωνται γι' αὐτό, ἂν ὅμως ἐμεῖς πρόκειται νὰ ἀποδείξουμε τὸ λάθος, πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε ὀλόκληρη αὐτὴ τὴ σειρὰ τῶν ἐνόχων· ἄλλωθις ἡ κρίση μας θὰ εἶναι, τὸ πολὺ πολὺ, διαισθήσεως ἀποτελεσματικὰ φυσικά, ὄχι γι' αὐτὸ καὶ ὑποχρεωτικὰ λανθασμένη, πάντως ὄχι ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη.

Β) Προσωπικά, θὰ περίμενα ἀντίθετη πορεία ἀπὸ αὐτὴν πού ὑποδεικνύει ὁ Düring. Βρίσκω δηλαδὴ πιὸ πιθανό, ἕνας ἄνθρωπος πού ἦξερε τὴν τραυλότητα τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ θυμηθῆ ἕναν ἄλλο ὁ μὴ νυμὸ τοῦ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἱστορία πού νὰ εἶχε καὶ ἑκεῖνος τὸ ἴδιο ἐλάττωμα, παρὰ ξέροντας τὸν παλαιὸ τραυλὸ Ἀριστοτέλη, τὸν οἰκιστὴ τῆς Κυρήνης, νὰ κάμῃ τραυλὸ καὶ τὸν φιλόσοφο.

Γ) Στὰ ἔργα του πού μᾶς ἔχουν σωθῆ σπάνια ὁ Ἀριστοτέλης μιλᾷ γιὰ τὴν τραυλότητα, καὶ ὅσες φορὲς διαβάζουμε γι' αὐτὴν, εἶναι σὲ ἔργα του πού γιὰ τὴ γνησιότητά τους δὲν εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι (στὰ Προβλήματα π.χ.)· κάτι παραπάνω: τίς πιὸ πολλὲς φορὲς διαβάζουμε στὰ ἔργα του γιὰ τὴν τραυλότητα τῶν «παίδων» μόνο, λὲς καὶ δὲν ὑπάρχει καὶ τῶν μεγάλων ἢ τραυλότητα!

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀμφισβητήσουμε σοβαρὰ — τὸ ἴδιο κάνει στὴν περίπτωση αὐτὴ καὶ ὁ Düring — καὶ τὰ ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη ἡ παράδοση: μπορεῖ καὶ «ἰσχυροσκελὴς» νὰ ἦταν· μπορεῖ καὶ νὰ προκαλοῦσε τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του κόβοντας κοντὰ τὰ μαλλιά του καὶ ξυρίζοντας τὰ γένια του —

πώς αλλάζουν αλήθεια οι καιροί! — μπορεί και τὸ ντύσιμό του νὰ ἦταν ἐξεζητημένο· μπορεί νὰ εἶχε καὶ τὴ συνήθεια νὰ στολιζέται μὲ δαχτυλίδια — ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο μαθαίνουμε ὅτι θεωροῦσε τὸ κάλλος «παντὸς ἐπιστολίου συστατικώτερον»¹· μπορεί καὶ τὰ μάτια του νὰ ἦταν πράγματι μικρά — τὴ σημασία ἔχει, ἀφοῦ ἦταν μεγάλα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του;

*

Ἡ παράδοση μᾶς διέσωσε καὶ ὀρισμένα ἀποφθέγματα τοῦ Ἄριστοτέλη· μερικά ἀπὸ αὐτὰ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὴ μορφή ἀνεκδότων: τὰ περισσότερα εἶναι μεταγενέστερες διηγήσεις ποὺ πλάστηκαν μὲ σκοπὸ νὰ δείξουν φανερά ὀρισμένες ἰδιότητες τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Ἄς παρακολουθήσουμε μερικά ἀπὸ αὐτά:

Στὸν Αἰλιανὸ (Ποικ. ἰστ. IX 23) διαβάζουμε τὸ ἀκόλουθο ἀνέκδοτο:

Ἄριστοτέλης ἐνόσει ποτέ. προσέταξε δ' αὐτῷ ὁ ἰατρός πρόσταγμά τι καὶ ἐκεῖνος, Μῆτε ὡς βοηλάτην με, ἔφη, θεράπτενε μῆτε ὡς σκαπανέα, ἀλλὰ διδάξας πρότερον τὴν αἰτίαν, ὅπως ἔξεις ἔτοιμον πρὸς τὸ πείθεσθαι (=Κάποτε ὁ Ἄριστοτέλης ἦταν ἄρρωστος. Ὁ γιατρός τοῦ ἔδωσε μιὰ συνταγή, ἐκεῖνος ὁμως τοῦ εἶπε: «Μὴν προσπαθῆς νὰ μὲ γιατρέψης σὰν τσομπάνη ἢ σὰν σκαφτιά· ἐξήγησέ μου πρῶτα τὴν αἰτία, καὶ τότε θὰ μὲ βρῆς πρόθυμο νὰ σ' ἀκούσω»).

Ὅποιος διαβάζει τὰ ἔργα τοῦ Ἄριστοτέλη, ξέρει τὴ θέση ποὺ κατέχει σ' αὐτὰ ὁ ὅρος *αἰτία*: στὴν πραγματικότητα γύρω ἀπὸ τὸν ὅρο αὐτὸ ὀργανώνεται ὀλόκληρη ἡ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου· ὅταν διερευνᾷ τὴ φύση καὶ τὰ φαινόμενά της, ὅταν ἐγκύπτη στὴ σπουδῆ τῶν ζώων, ὅταν τὸν ἀπασχολῆ ἡ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, ὅταν προσπαθῆ νὰ συλλάβῃ τὴν οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς, ὅταν ἀναλύῃ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους συμβιοῦν οἱ ἄνθρωποι, κύρια προσπάθειά του (καλύτερα: κύρια ἀγωνία του) εἶναι νὰ ἐπιτύχῃ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα ποὺ μελετᾷ· *ἀποδοῦναι τὴν αἰτίαν*, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος². Ξέρει βέβαια καλὰ ὅτι «ἐρμηνεῖα» ἐνὸς φαινομένου σημαίνει πολὺ συχνὰ ἐπισήμανση μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς ἀπὸ αἰτία, δὲν εἶναι ὁμως λίγες οἱ φορὲς ποὺ μᾶς μιλά γιὰ τὴν ἰδιαίτερη γοητεία αὐτῆς τῆς δουλειᾶς, ποὺ ἂν γίνῃ σωστά καὶ μὲ ὑπομονή, ὀδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη τῶν «ἀκροτάτων αἰτιῶν»³: αὐτῶν ἡ ἀνακάλυψη ἀποτελεῖ στὴν οὐσία τὸ κύριο ἔργο καὶ μαζί τὴν δικαίωση τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀσταμάτητης προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ. Ὅταν ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος χρειάστηκε

1. Βίοι φιλοσόφων V 18.

2. Ἰδὲς χωρία στὰ ὅποια ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση αὐτὴ στοῦ H. Bonitz, *Index Aristotelicus*, Berlin 1870, 80 b 4 ἔξ.

3. Πρβλ. Φυσ. Β 3. 195 b 22, Μετὰ τὰ φυσ. Γ 1. 1003 a 26.

μια λέξη πού νά χαρακτηρίζει τόν Ἄριστοτέλη μὲ τόν καλύτερο τρόπο ἐν σχέσει μὲ τίς φυσικές του ἔρευνες, βρῆκε τόν ὑπερθετικό *αιτιολογώτατος*¹. γιατί ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἤξερε ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος πού προσπαθοῦσε «καὶ περὶ τῶν ἐλαχίστων τὰς αἰτίας ἀποδιδόναι»¹. Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ πρέπη, πράγματι, νά ὑπάρχη ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀνέκδοτο πού διαβάσαμε στὸν Αἰλιανὸ εἶναι ἓνα μεταγενέστερο κατασκευάσμα, πού ἔγινε ὁμῶς ἀκριβῶς γιὰ νά δείξει μὲ τὸν πιὸ χεροπιαστὸ τρόπο τὴν θεμελιώδη αὐτὴ ιδιότητα τοῦ Ἄριστοτέλη.

Μιὰν ἄλλη ιδιότητα τοῦ Ἄριστοτέλη, δηλωτικὴ πιὸ πολὺ τοῦ χαρακτήρος του, ὑποδηλώνει ἓνα ἄλλο ἀπόφθεγμα πού ὁ ὑπομνηματιστὴς Ἡλίας τὸ ἀποδίδει στὸν Ἄριστοτέλη· ἔλεγε λοιπὸν κατὰ τὸν Ἡλία ὁ Ἄριστοτέλης²: *Ὅσοι ταῖς ἄλλαις τέχναις καὶ ἐπιστήμαις σχολάζοντες τῆς φιλοσοφίας ἀμελοῦσιν, εἰκόασι τοῖς μνηστῆρσι τῆς Πηνελόπης, οὔτινες αὐτῇ συγγενέσθαι μὴ δυνάμενοι ἡγάπων κἂν ταῖς θεραπαίνας αὐτῆς συγγίνεσθαι* (= Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πού καταγίνονται μὲ ὅλες τίς ἄλλες τέχνες καὶ ἐπιστῆμες καὶ μόνο γιὰ τὴ φιλοσοφία δὲν ἐνδιαφέρονται, ἔλεγε ὅτι μοιάζουν μὲ τοὺς μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης, πού μὴ μπορῶντας νά χαροῦν τὸν ἔρωτα ἐκείνης, ἔμεναν εὐχαριστημένοι ὅταν χαιρόνταν τουλάχιστο τὸν ἔρωτα τῶν θεραπεινίδων τῆς).

Τὸ ἀπόφθεγμα ἔχει βέβαια καὶ ἄλλους μνηστῆρες: ὁ Πλούταρχος τὸ ἀποδίδει³ στὸν Βίωνα· ὁ Στοβαῖος⁴ στὸν Ἀρίστων· μιὰ ἀρχαία παράδοση πού τὸ σχέτιζε μὲ τὸν Γοργία ἀποδείχθηκε στὰ νεώτερα χρόνια ὀλότελα λανθασμένη⁵, βρέθηκαν ὁμῶς νεώτεροι ἐρευνηταὶ πού σκέφτηκαν πὼς τὸ ἀπόφθεγμα πρέπει νά προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀρίστιππο⁶. Δὲν θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νά ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ γνήσιο ἀπόφθεγμα τοῦ Ἄριστοτέλη, ὅση καὶ ἂν δώσουμε βαρύτητα στὸ γεγονός ὅτι ὁ ὑπομνηματιστὴς Ἡλίας ὄχι σπάνια μᾶς μεταβιβάζει σωστὲς πληροφορίες. Ὅπως δὲ ἴσως, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενον ὅ Ἡλίας νά μᾶς διέσωσε τὴ σωστότερη παράδοση, τίποτε δὲν ἀποκλείει — καὶ ἴσως αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς πληροφορίας τοῦ Ἡλία — τὸ ἀπόφθεγμα νά εἶχε βρῆ θέση καὶ στὸ στόμα τοῦ Ἄριστοτέλη.

Στὸ στόμα ὁμῶς τοῦ Ἄριστοτέλη τὸ ἀπόφθεγμα ἀποκτᾷ ιδιαίτερο νόημα· στὴν πραγματικότητα γίνεται, ὅπως σημειώνει ὁ Düring⁶, ἓνα πολὺ ὠραῖο παράδειγμα τῆς *μοικίας* τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου. Ἡ *μοικία* εἶναι ἓνα εἶδος εἰρωνείας. Ὅταν, θέλοντας νά διδάξουμε, γελοιοποιοῦμε πράγματα στὰ

1. Βίοι φιλοσόφων V 32.

2. *Commentaria in Aristotelem Graeca* XVIII 1, σ. 21, 7 ἔξ.

3. Ἠθικά 7 D.

4. Ἀνθολόγ. IV 110.

5. Πρβλ. E. N o r d e n, *Die antike Kunstprosa*, Berlin 1923, II 673 σημ. 5.

6. Ἐ.ά. (ιδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 401.

ὁποῖα ἄλλοι ἀποδίδουν — ἄκριτα — μεγάλη ἀξία, καὶ αὐτὸ τὸ κάνουμε μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀφήνουμε στὴν δική τους ἐξυπνάδα νὰ καταλάβουν ἢ ὄχι τὸ σκῶμμα μας, τότε εἴμαστε *μωκοί*· ὅταν χαιρόμαστε ἀποκαλύπτοντας μὲ ἕναν φαινομενικὰ ἀθῶο λόγο μας, δῆθεν σὰν νὰ μὴν κάνουμε τίποτε τὸ σοβαρὸ, τὴν ἀσχῆμα ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ μιὰν ὁμορφὴ προθήκη ἢ τὴ μικρότητα ποὺ κρύβουν μέσα τοὺς πρόσωπα ἢ πράγματα ποὺ στὰ μάτια τῶν ἄλλων φαντάζον μεγάλα, τότε εἴμαστε *μωκοί*. Ἡ παράδοση λέει πὼς ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εἶχε αὐτὴ τὴν ιδιότητα¹, κι ἐμεῖς εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ διαπιστώσουμε διαβάζοντας τὰ ἔργα του. Νὰ ἕνα μικρὸ παράδειγμα: Στὴ Ῥητορικὴ τὸ φέρνει ὁ λόγος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ γιὰ τὸν ποιητὴ Σιμωνίδη²· θυμᾶται μάλιστα μιὰ νόστιμη ἱστορία του: Κάποιος ποὺ νίκησε *τοῖς ὄρεσιν*, σὲ ἀγῶνα δηλαδὴ μὲ ἡμίονους, ζήτησε ἀπὸ τὸν ποιητὴ νὰ γράψῃ ὕμνο γιὰ τὴ νίκη του· ὁ Σιμωνίδης βρίσκοντας πὼς ἦταν λίγα τὰ λεφτὰ ποὺ τοῦ ἔδινε — ἦταν παροιμιώδης ἢ φιλαργυρία του — δὲν δεχόταν, δῆθεν πὼς δὲν θὰ τοῦ ταίριαζε νὰ γράψῃ ποίημα «εἰς ἡμίονους», ὅταν ὅμως ὁ νικητὴς τοῦ ἔταξε περισσότερα, ὁ Σιμωνίδης δέχτηκε, καὶ ἔγραψε ἕναν ὕμνο γιὰ τὰ μουλάρια ποὺ ἄρχιζε ἔτσι:

χαίρετ' ἀελλοπόδων θύγατρεις ἴπιων

«χαίρετε θυγατέρες τῶν γοργοπόδαρων ἀλόγων».

Ἐν τῷ Ἀριστοτέλει κλείνει τὴν ἱστορία του μὲ αὐτὴ τὴ φράση: «Φυσικά, τὰ μουλάρια εἶναι καὶ τῶν ὄνων θυγατέρες»!

Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ζωολογικὰ του ἔργα, στὶς Ἱστορίες περὶ τὰ ζῷα, ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ κάπου γιὰ τὰ φρύδια³. Ἐκφράζει μάλιστα ἐκεῖ τὴ γνώμη ὅτι τὸ σχῆμα τους μπορεῖ νὰ ὑποδηλώσῃ καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων: «αἱ μὲν εὐθεῖαι ὀφρῦες μαλακοῦ ἤθους σημεῖον, αἱ δὲ πρὸς τὴν ῥίνα τὴν καμπυλόττη⁴ ἔχουσαι στρυφνοῦ, αἱ δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους μωκοῦ καὶ εἰρωνος, αἱ δὲ κατεσπασμένα φθόνου». "Ὅσοι ἔτυχε νὰ δῆτε τὸ θαυμάσιο κεφάλι τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ φυλάσσεται στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης θὰ θυμᾶστε πὼς τὰ φρύδια τοῦ Ἀριστοτέλη παριστάνονται ἐκεῖ μὲ καμπυλότητα πρὸς τοὺς κροτάφους: «αἱ δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους μωκοῦ καὶ εἰρωνος»!⁴

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποφθέγματα τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς διέσωσε καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁵. Σᾶς διαβάζω μερικὰ ἀπὸ αὐτά:

1. Ἰδὲς I. Düring, ἔ.α. (σ. 9 σημ. 1), σ. 349.

2. Γ 2. 1405 b 24 ἔξ.

3. Α 9. 491 b 14 ἔξ.

4. Εἶχα κάμει τὴν παρατήρηση αὐτὴ, ὅταν διαπίστωσα — ἐξαιρετικὰ εὐχάριστη ἐκπληξή! — ὅτι τὴν ἴδια παρατήρηση εἶχε κάμει, πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ μένα, καὶ ὁ Fr. Studniczka, *Das Bildnis des Aristoteles*, Leipzig 1908, σ. 33.

5. Βίοι φιλοσόφων V 17 ἔξ.

- ὄνειδιζόμενός ποτε ὅτι πονηρῶ ἄνθρωπῳ ἐλεημοσύνην ἔδωκεν, Οὐδὲ τὸν τρόπον, εἶπεν, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον ἠλέησα.
- πολλὰίς τοὺς Ἴ�θηναίους ἔφρασκεν εὐρηκέναι πυροὺς καὶ νόμους· ἀλλὰ πυροῦς μὲν χρῆσθαι, νόμοις δὲ μή.
- τῆς παιδείας ἔφη τὰς μὲν ῥίξας εἶναι πικράς, τὸν δὲ καρπὸν γλυκύν.
- ἐρωτηθεὶς τί γηράσκει ταχύ, Χάρις, ἔφη.
- ἐρωτηθεὶς τί ἐστὶν ἐλπίς, Ἐργηγορότος, εἶπεν, ἐνέπνιον.
- ἀκούσας ὑπὸ τιος λοιδορεῖσθαι, Ἀπόντα με, ἔφη, καὶ μαστιγοῦτο.
- ἐρωτηθεὶς τίνα διαφέρουσιν οἱ πεπαιδευμένοι τῶν ἀπαιδευτῶν, Ὅσφω, εἶπεν, οἱ ζῶντες τῶν θεθνεῶτων.
- τὴν παιδείαν ἔλεγεν ἐν μὲν ταῖς εὐτυχίαις εἶναι κόσμον, ἐν δὲ ταῖς ἀτυχίαις καταφυγὴν.
- τῶν γονέων τοὺς παιδεύσαντας ἐντιμωτέρους εἶναι τῶν μόνον γεννησάντων· τοὺς μὲν γὰρ τὸ ζῆν, τοὺς δὲ τὸ καλῶς ζῆν παρασχέσθαι.
- πρὸς τὸν κανχόμενον ὡς ἀπὸ μεγάλης πόλεως εἴη, Οὐδὲ τοῦτο, ἔφη, δεῖ σκοπεῖν, ἀλλ' ὅστις μεγάλης πατρίδος ἀξίως ἐστίν.
- ἐρωτηθεὶς τί ποτ' αὐτῷ περιγέγονεν ἐκ φιλοσοφίας, ἔφη, Τὸ ἀνεπιτάκτως ποιεῖν ἃ τινες διὰ τὸν ἀπὸ τῶν νόμων φόβον ποιοῦσιν.
- ἐρωτηθεὶς πῶς ἂν προκόπτειεν οἱ μαθηταί, ἔφη, Ἐὰν τοὺς προέχοντας διώκοντες τοὺς ὑστεροῦντας μὴ ἀναμένωσι.
- φησὶ δὲ Φαβωσῖνος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὡς ἐκάστοτε λέγει, Ὡ φίλοι, οὐδεὶς φίλος.

Εἶναι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποφθέγματα γνήσια τοῦ Ἀριστοτέλη; Ἐναν μόνον τρόπον ἔχουμε νὰ τὸ ἐλέγξουμε: νὰ δοῦμε ἂν γινώμες ὅπως αὐτὲς ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ μᾶς σώθηκαν (μολονότι, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν ἐξασφαλίζουμε, βέβαια, καὶ τὴ γνησιότητα τῶν ρήσεων αὐτῶν· μόνο τὴ γνησιότητα τοῦ περιεχομένου τους ἐξασφαλίζουμε). Π.χ.:

Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων ὁ Ἀριστοτέλης μιλά γιὰ τὴ φιλία. Σ' ἓνα σημεῖο¹ ἀναρωτιέται: μπορεῖ τάχα νὰ ὑπάρχη φιλία πρὸς τὰ ἄψυχα; Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀρνητική. Μὲ τὴν ἴδια πάντως λογικὴ, σκέφτεται στὴ συνέχεια, δὲν νοεῖται φιλία καὶ «πρὸς ἵππον ἢ βοῦν»· ἡ σκέψη του ὀδηγεῖται τέλος ὡς τὴν ἔσχατη κατάληξη: ἐπομένως οὔτε καὶ «πρὸς δοῦλον»· ἡ ἐξήγηση ποὺ ἔχει γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὁ δοῦλος δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐργαλεῖο, μπορεῖ μὲ ψυχὴ, πάντως ἐργαλεῖο (*ἔμφυχον ὄργανον*)· μήπως τὸ ἐργαλεῖο δὲν εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνας *ἄψυχος* δοῦλος; ἀφοῦ λοιπὸν φιλία μὲ τὸ ἐργαλεῖο δὲν νοεῖται, δὲν νοεῖται φιλία καὶ μὲ τὸν δοῦλο ἢ *δοῦλος* (ὡς δοῦλο)· γιατί βέβαια ὁ δοῦλος ἔχει καὶ μιὰν ἄλλη ιδιότητα: εἶναι καὶ ἄνθρωπος· ὅταν ἐπομένως κάνουμε φιλία μὲ ἓναν

1. VIII 13. 1161 b 1 ἐξ.

δοῦλο — πράγμα πού, φυσικά, δὲν ἀποκλείεται —, δὲν κάνουμε στὴν πραγματικότητα φιλία μὲ αὐτὸν ὡς δοῦλο, ἀλλὰ ὡς ἄνθρωπο (*ἢ ἄνθρωπος*). Εἶναι τώρα φανερό ποιᾶς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας ἀπήχηση ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀποφθέγματα πού ἀναφέραμε πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (*ὄνειδιζόμενος ποτε...*).

Στὰ Ἡθικά Νικομάχεια βρίσκεται ἡ μακρινὴ ἀρχὴ καὶ τοῦ δευτέρου ἀποφθέγματος, πού μιλά γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, τὰ σιτηρὰ καὶ τοὺς νόμους. Στὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο τοῦ ἑβδομοῦ βιβλίου ὁ ἀκρατὴς παρομοιάζεται¹ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ μιὰ πόλη ἢ ὅποια «ψηφίζεται μὲν ἅπαντα τὰ δέοντα καὶ νόμους ἔχει σπουδαίους, χρῆται δὲ οὐδέν».

Τέλος, στὰ Ἡθικά Εὐδήμια βρίσκουμε, μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν διατύπωση, τὸ ἀπόφθεγμα πού διαβάσαμε τελευταῖο: 1245 b 20 *οὐδεὶς φίλος ᾧ πολλοὶ φίλοι*.

Πόσο ὅμως καὶ ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν μπορεῖ, στὴν πραγματικότητα, νὰ μᾶς ὀδηγήσει πάντοτε σὲ ἄσφαλτα συμπεράσματα φαίνεται στὴν περίπτωση τοῦ ἀποφθέγματος πού μιλά γιὰ τὸ ἀληθινὸ κέρδος τοῦ φιλοσόφου (*ἐρωτηθεὶς τί ποτ' αὐτῷ περιέγρονεν ἐκ φιλοσοφίας...*): Στὰ Ἡθικά Νικομάχεια διαβάζουμε² ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει *φρόνησιν* — ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν φιλόσοφο δὲν εἶναι μεγάλη — δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐξῶθεν ἐπιταγῆς γιὰ νὰ πράξει τὸ σωστό· τὸ ὀρθὸ τοῦ τὸ ἐπιτάσσει κάθε φορὰ ἡ ἴδια ἢ φρόνηση (*ἢ φρόνησις ἐπιτακτικὴ ἐστὶ*). Ἡ σκέψη λοιπὸν αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ μπορούσε πράγματι νὰ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποφθέγματος γιὰ τὸ ὅποιο μᾶς μιλά ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος· καὶ ὅμως τὸν ἴδιο αὐτὸ «λόγο» τὸν εἶπε, κατὰ τὸν Πλούταρχο³, καὶ ὁ Ξενοκράτης «περὶ τῶν ἀληθῶς φιλοσοφούντων»: *ὅτι μόνοι ποιοῦσιν ἐκουσίως ἂ ποιοῦσιν ἄκοντες οἱ λοιποὶ διὰ τὸν νόμον*. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα τὸ ἀπόφθεγμα αὐτὸ στὸν Ξενοκράτη· μὲ τὸν ἴδιο ὅμως τρόπο δὲν θὰ ἤμασταν δικαιολογημένοι, ἂν εἶχαμε τὴ βεβαιότητα αὐτὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Γιατὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἱστορίες αὐτὲς εἶναι πράγματι — ὅπως τὶς λὲν οἱ ξένοι — «ταξιδιάρικες»· ταξιδεύουν δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλο, ὥστε στὸ τέλος νὰ μὴ μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε γιὰ πῶς ἀπὸ ὅλους πρωτοπλάστηκαν.

Δὲν θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ κεφάλαιο αὐτὸ γιὰ τὶς ρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη χωρὶς νὰ μνημονεύσω δύο χαρακτηριστικὲς του ἐκφράσεις, πού ἴσως μάλιστα σχετίζονται πράγματι μὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, ὅπως θέλουν νὰ μᾶς τὸ παρουσιάσουν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές⁴.

1. 1152 a 20.

2. VI 11. 1143 a 8.

3. Ἡθικά 446 E.

4. Ἰδὲς I. Düring, ἔ.ἀ. (ἰδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 341 ἑξ.

Ἦταν τὸν καιρὸ πού ὁ Μακεδὼν Ἀριστοτέλης εἶδε τὸν ἑαυτοῦ του ἀναγκασμένο — ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου — νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ πάλι τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ περάσῃ — τὴ φορά αὐτὴ — στὴν ἀπέναντι Χαλκίδα. Τοῦ ἔκαμαν λοιπὸν τότε — μαθαίνουμε — τὴν ἐρώτησι: τί θὰ εἶχε νὰ πῆ γιὰ τὴν Ἀθήνα, καὶ ἐκεῖνος τὴν χαρακτήρισε μὲ ἓνα ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ ἐπίθετο· τὴν ὀνόμασε *παγκάλη* (= πανέμορφη), παραπονήθηκε ὁμως πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἀσύγκριτη ὁμορφιά της κρύβει μιὰν ἀσχίμια ἀπὸ τὶς πιὸ σιχαμερὲς καὶ τὶς πιὸ ἀνυπόφορες· εἶπε πὼς εἶναι ὁ τόπος ὅπου

ὄγγη ἐπ' ὄγγη γηράσκει, σῦκον δ' ἐπὶ σῦκω.

Στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ πῆ αὐτὸ πού ἤθελε, ὁ Ἀριστοτέλης διάλεξε δυὸ ἡμιστίχια ἀπὸ τὴ ραψωδία ἡ τῆς Ὀδύσσειας — τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ στ. 120 καὶ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ στ. 121 — καὶ ἔκαμε ἀπὸ τὰ δύο ἓναν ἐξάμετρο στίχο. Στοὺς ὁμηρικὸς στίχους ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς κήπους τοῦ Ἀλκινόου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φαιάκων, ὅπου τὰ δέντρα δὲν παύουν νὰ καρποφοροῦν· χειμῶνα καὶ καλοκαίρι ἀχλάδια, μήλα, σταφύλια, σύκα ὀριμάζουν, γεράζουν καὶ πεθαίνουν πάνω στὰ εὔχυμα κλαδιά. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως ἐπαιξε στὴν οὐσία μὲ τὴ λέξη *σῦκον*, κάνοντας ἔτσι ἓναν δριμὺ ὑπαινιγμὸ στοὺς συκοφάντες, πού δὲν ἦταν μόνο πάρα πολλοὶ στὴν Ἀθήνα· ἦταν καὶ ἓνα εἶδος πού δὲν ἔλειπε δυστυχῶς ποτέ, γιὰτὶ πάντα βρίσκονταν οἱ πρόθυμοι νὰ διαδεχθοῦν τοὺς προηγούμενους.

Μὲ τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο τῆς ζωῆς του σχετίζεται καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς δύο χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς ὁποῖες κάνουμε λόγο ἐδῶ. Ὄταν τὸν ρώτησαν — σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές μας¹ — γιὰτὶ ἐγκατέλειπε τὴν Ἀθήνα, ἀπάντησε ὅτι δὲν θέλει νὰ δώσῃ τὴν εὐκαιρία στοὺς Ἀθηναίους νὰ σφάλουν γιὰ δεύτερη φορά εἰς βάρος τῆς φιλοσοφίας, «τὸ περὶ Σωκράτην πάθος αἰνιττόμενος καὶ τὸν καθ' ἑαυτὸν κίνδυνον», συμπληρώνει ἡ ἀρχαία πηγὴ μας.

Τὶ ποσοστὸ ἀλήθειας ὑπάρχει στὶς δύο αὐτὲς μικρὲς ἱστορίες; Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές μας βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς περιέχονταν σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὸν Ἀντίπατρο, τὸν στρατηγὸ πού εἶχε ἀφήσει στὴ θέση του ὁ Ἀλέξανδρος, ὅταν ὁ ἴδιος ξεκινούσε νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμον. Ὁ Düring δὲν βρίσκει πὼς θὰ μπορούσε, ἢ θὰ ἔπρεπε, νὰ ἀμφισβητηθῇ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο², ἄλλοι ὁμως ἐρευνηταὶ³ βλέπουν μὲ πολὺ σκεπτικισμό ὀλόκληρο τὸ θέμα τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπιστολῶν· ὄλοι

1. Αἰλιανοῦ Ποικίλη ἱστορία III 36.

2. Ἐ.ἀ. (ἰδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 342.

3. Πρβλ. O. G i g o n, Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten, Museum Helveticum 15 (1958) 177.

τους πάντως εἶναι πρόθυμοι νὰ δεχτοῦν πὼς κάποιος πυρήνας ἀλήθειας θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχη στὶς δυὸ ἁμορφες ἱστορίες ποὺ ἀκούσαμε.

*

Ἀρχαῖες πηγές ποὺ μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη —ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἑλληνικές, συριακές, ἀραβικές, λατινικές—μᾶς διέσωσαν μιὰ πληροφορία ἰδιαίτερα συγκινητική. Σᾶς τὴ διαβάξω ὅπως μᾶς τὴ δίνει μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες ἀραβικές πηγές:¹

«Ὅταν πέθανε ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ κάτοικοι τῶν Σταγείρων ἔστειλαν στὴ Χαλκίδα καὶ ἔφεραν πίσω στὴν πατρίδα τους τὴ στάχτη του, τὴν τοποθέτησαν σὲ μιὰ μπρούντζινη ὑδρία καὶ ὕστερα πήγαν καὶ ἀπέθεσαν τὴν ὑδρία αὐτὴ σὲ μιὰ τοποθεσία ποὺ τὴν ὀνόμασαν Ἀριστοτέλειον. Κάθε φορὰ ποὺ εἶχαν νὰ σκεφτοῦν πάνω σὲ σημαντικές ὑποθέσεις τους, κάθε φορὰ ποὺ ἤθελαν νὰ λύσουν δύσκολα προβλήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν, καλοῦσαν σ' αὐτὸν τὸν τόπο τὴ συνέλευσή τους. Στὸν ἴδιο αὐτὸ τόπο πήγαιναν καὶ ὅταν ἤθελαν νὰ βροῦν τὴν ψυχική τους γαλήνη καὶ τοῦ πνεύματός τους τὴν ἡρεμία. Κάθε φορὰ ποὺ συναντοῦσαν μιὰ δυσκολία ἀξεπέραστη στὴν περιοχὴ τῆς μαθήσεως ἢ, γενικότερα, τῆς φιλοσοφίας, πήγαιναν σ' ἐκείνη τὴν τοποθεσία. Μιλοῦσαν ἐκεῖ μετὰ τὸν ἄλλο γιὰ τὸ θέμα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε, ὥσπου αὐτὸ ποὺ τοὺς φαινόταν ὡς τότε δυσκολεδιόταν καὶ ἀσαφές γινόταν σαφές καὶ ὀλοκάθαρο, καὶ ἀποκτοῦσαν βεβαιότητα γι' αὐτὸ ποὺ ἦταν ὡς τότε τὸ ἀντικείμενο τῶν συζητήσεών τους. Γιατὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἔρχομός τους στὸν τόπο ὅπου ἦταν θαμμένα τὰ λείψανα τοῦ Ἀριστοτέλη τοὺς καθάριζε τὸ νοῦ, τοὺς ἔκανε δξύτερη τὴν κρίση καὶ τοὺς βοηθοῦσε νὰ καταλαβαίνουν μὲ μεγαλύτερη εὐκολία. Πήγαιναν ὁμως ἐκεῖ — συνεχίζεῖ ἡ ἀρχαία πηγὴ — καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: γιὰ νὰ ἀπονεύμουν στὸν Ἀριστοτέλη τιμὴ γιὰ νὰ τοῦ δείξουν πόσο μεγάλη ἦταν ἡ θλίψη τους ποὺ τὸν εἶχαν χάσει ἀπὸ ἀνάμεσά τους, καὶ ἀκόμη γιὰ νὰ τοῦ δείξουν πόσο θεωροῦσαν δυστυχισμένο τὸν ἑαυτὸ τους ποὺ ἔχασαν τὴν πηγὴ τῆς σοφίας ποὺ ἦταν γι' αὐτοὺς ὁ Ἀριστοτέλης».

Σήμερα δὲν ἔχουμε τὰ κόκκαλα καὶ τὴ στάχτη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ τὰ κάνουμε ἀντικείμενο λατρείας καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεως — οὔτε θὰ εἶχαμε ἀνάγκη νὰ κάνουμε κάτι τέτοιο. Ἐχουμε ὁμως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κάτι ἀπείρως πολυτιμότερο: τὰ ἴδια του τὰ ἔργα. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν μποροῦν πράγματι τὰ ἔργα τῶν παλαιῶν αὐτῶν φιλοσόφων νὰ ἀποτελέσουν ἀκόμη στὶς μέρες μας πηγὴ ἐμπνεύσεως. Εἶναι ἕνα ἐρώτημα ποὺ γεννιέται συχνά σήμερα, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στοὺς νέους ἐπιστήμονες. Ἀλήθεια, καμιά ἄλλη γενεὰ δὲν πίστεψε ὅσο ἡ σημερινὴ ὅτι τὸ θαῦμα ποὺ δημιουργήσε

1. Ἰδὲς I. Dürring, ἑ.ἀ. (ἰδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 200.

γύρω μας ή θετική επιστήμη σε όλες της τις εκφάνσεις υποδηλώνει στο τέλος τέλος την ανεπάρκεια και την άνεδαφικότητα της καθαρής θεωρητικής επιστήμης. Έχει άραγε ή γνώμη αυτή τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος της; Ὁ Ἀριστοτέλης — πιστέψτε με — εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀρμόδιους νὰ μᾶς δώσει μὴν ἀπάντηση στὸ καυτὸ αὐτὸ ἐρώτημα· φτάνει νὰ θελήσουμε νὰ μελετήσουμε τὰ ἔργα του, τὰ ἔργα του στὸ σύνολό τους. Τὸ νέο Ἀριστοτέλειον, ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο βρισκόμαστε αὐτὴ τῆ στιγμῇ, ἄς μὴν εἶναι τόπος λατρείας του· μπορεῖ νὰ γίνῃ τόπος σπουδῆς τῆς σκέψης του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ

RÉSUMÉ

D é m é t r e D. L i p o u r l i s, Quelques anciens récits sur Aristote.

Comme on sait, le sujet de la naissance et de la propagation des divers récits et anecdotes sur les anciens philosophes grecs n'a pas encore été traité systématiquement. Cependant ces récits pourraient nous aider essentiellement à regagner ou à comprendre des doctrines fondamentales de ces philosophes, tandis qu'en même temps ils nous aideraient à suivre l'évolution des idées pendant l'antiquité aussi bien que leur vulgarisation.

Cette conférence, donnée le 22 Janvier 1972 dans l'amphithéâtre de l'Université de Thessalonique, constitue une petite contribution à cet effort. L'auteur y présente et discute des problèmes ainsi que des solutions déjà proposées par rapport à quelques anciens récits sur Aristote.